

ROSTÁNÉ RIEZ ANDREA

„Családok háza” szolgáltatási modell

*„Az embernek ahhoz, hogy élhessen, oltalmazó helyre, családra van szüksége, amely védelmet nyújt, ellenáll a viharoknak és életének kiindulópontja.”
„A család hamuban sült pogácsa.” (Sütő András)*

Bevezetés

A család mint társadalmi intézmény más és más helyet foglal el a különböző kultúrákban, jelentősége időről időre alakul, és más értéket képvisel az egyes társadalmakban, illetve társadalmi rétegekben. A család szerepét hosszú időn át meghatározónak tartották, aztán fénye egy időre megkopott, majd ismét a figyelem központjába került az élet valamennyi területén. Nemcsak a pszichológia és a szociológia mint elméleti tudományok kutatták a család jelentőségét, szerepét, feladatát, változásait az egyén és a közösség életében, de a család mint meghatározó paraméter befolyással van az orvostudományra, a jogalkotásra, a közgazdaságtanra és még számos más területre.

Az 1980-as évek óta Európa országaiban a megváltozott politikai és gazdasági helyzet következményeként, nemzetközi szervezetek hatására, illetve az értékek és ideológiák átalakulása következtében a szociális ellátórendszereket is átalakították. Természetbeni ellátások mellett léteznek a pénzbeli ellátások, amelyek egyre inkább értéküket veszítik. A támogatásokra való jogosultság feltételeit fokozatosan szigorítják; egyes támogatási formák hol megszűnnek, hol pedig – esetleg más néven – újraélednek. Az utóbbi évek nemzetközi kutatásai alapján az országok szociális kiadásainak jelentős arányát a családi támogatások adják: családi pótlék, gyermeknevelési támogatások, gyermekintézmények, amelyek a jövedelmi egyenlőtlenségek enyhítésére szolgálnak. Ugyanakkor annak ellenére, hogy alapelveként megfogalmazódott, hogy a gyermek a jövő záloga – a nehéz gazdasági helyzetre, az államháztartás hiányaira hivatkozva –, mégis szóba kerül a családi ellátások csökkentése és a jogosultság feltételeinek szűkítése. Az állami költségvetés stabilizálása, valamint a gazdaság fejlődése érdekében nemcsak az egészségügy, az oktatásügy reformját, de a szociális szféra átalakításának az idejét is éljük. A kérdés csak az, hogy milyen irányúak és tartalmúak a fejlesztési célok.

1. A változó család

A családdal kapcsolatos témák szakembereket és laikusokat egyaránt foglalkoztatnak. Az utóbbi húsz évben a hazai családformák változásairól számos tanulmány szólt, különböző aspektusokból vizsgálták a családok szerkezetét és működését. A válás és az újrահázasodás problémájára élénk társadalmi figyelem fókuszál (Teleki, 2003: 145–174; Tóth–Dupcsik, 2007: 430–437). Nemzetközi és

hazai attitűdvizsgálatok ugyanakkor a magyarság család- és gyermekcentrikusságát, a házasság melletti elkötelezettségét dokumentálják. Évről évre mégis kevesebb házasság kötődik; a tervezett és kívánt gyermekek száma magasabb, mint amennyi gyermek születik (Kopp, 2012). Szakmai értekezések, konferenciák alkalmával sokszor elhangzik: „válságban a család”, „válságban a társadalom” [1]. A családok vizsgálatában több ponton is ellentmondások feszülnek. Adott egy társadalmi probléma, amelyet valamennyien látunk és tapasztalunk, természetesen ki-ki a maga szemszögéből. Foglalkozunk a témával, aggódva nézzük, hová vezet a folyamat, keressük annak okait, próbálkozunk megoldást találni, de se adatokkal és érvekkel alátámasztott magyarázatot, se konkrét megoldást nem adunk a családok helyzetének javítására [2]. Vannak próbálkozások az oktatás terén, mint a családi életre nevelés kurzusok; vagy a szociális szférában a családsegítés mint szolgáltatás, a gyermekjóléti szolgáltatás, de hiányzik az egységes szemlélet, az átlátható és érthető stratégia, a komplex támogatás. Konszenzus alakul ki a jövőkép tekintetében, egyre többször fogalmazódik meg politikusok, tudósok és a mindennapi emberek véleményében, hogy a nemzetünk jövője tulajdonképpen a családok megújulásától függ.

Az emberi kapcsolatok egyre felszínesebbé válnak, elhidegülnek egymástól az emberek, csak a család marad meg olyan elsődleges egységként, közösségként, amelyben a családtagokat tartós szeretetkapocs köti össze. Ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy a családi összetartás, egymás támogatása és segítése veszendőben van.

Magyarországon a családvédelemnek történelmi múltja van. Az állami intézményesített ellátást kezdetben a családsegítő központok végezték, majd a gyermekvédelmi törvény (1997) megszületése után a gyermekjóléti szolgálatok céljaként és feladataként jelent meg a gyermek érdekében történő családtámogatás, családgondozás. Így a mai magyar ellátórendszerben a családokkal végzett munka a családsegítő központokban és a gyermekjóléti szolgálatokban válik gyakorlattá, amelyet a családgondozók végeznek. A két intézményben végzett családgondozás a rövid távú célkitűzésben különbözik egymástól, hosszú távon azonban mindkét tevékenység a család funkcióinak helyreállítására és erősítésére irányul. Az intézményeket eltérő jogszabályok alapján, eltérő szakmai és finanszírozási szabályok szerint működteti az állam.

Mindezek tükrében legfontosabb prioritásnak a családok megerősítését tartom, amelyet a családsegítés és a gyermekjóléti szolgáltatás szakmai tartalmának újragondolásával, integrálásával és komplex módon történő megvalósításával látom biztosíthatónak.

Jelen tanulmányban kísérletet teszek egy olyan szolgáltatás megfogalmazására, amely eszköz lehet a család mint intézmény megerősítésére; ez a szolgáltatási modell alulról jövő innováció, szükségre és igényre adott válasz.

2. „Családok háza” szolgáltatási modell

A „Családok háza” szociális és gyermekvédelmi szolgáltatás, szorosra szőtt védőháló családok számára. Általános és speciális segítő szolgáltatás, amely a szociális munka eszközeinek és módszereinek felhasználásával hozzájárul a családok – ezáltal tehát az egyének és a közösségek – jólétéhez és fejlődéséhez, továbbá a szociális környezetükhöz való alkalmazkodáshoz, a gyermek családban történő egészséges nevelkedésének elősegítéséhez, a családi homeosztázis erősítéséhez, javításához vagy helyreállításához.

A „Családok háza” célja a családok életminőségének javítása, esélyegyenlőségének elősegítése, szabadidős szolgáltatások szervezése, szociális tevékenység és családsegítés biztosítása.

A „Családok háza” szolgáltatás nemcsak a „problémás” gyerekekkel, családokkal foglalkozik. Meghatározó célkitűzés a prevenció és a társadalomba való integráció is. Méltánytalanul kevés időt tud szentelni a szakma azoknak a megsegítésére, akik egy élhetőbb és/vagy magasabb minőségi szinten szeretnék megélni a párkapcsolatukat, rokoni és baráti kapcsolataikat, nevelni és gondozni gyermekeiket. Számukra is jó lehetőség lenne, ha bekapcsolódhatnának a „Családok háza” által létrehozott és működtetett csoportok tevékenységeibe.

A támogatásra és/vagy segítségre szoruló családok számára fontos, hogy egyediként kezeljük helyzetüket. Nagy jelentőséggel bírnak a mindenki számára elérhető, személyre szabott, komplex és integrált szolgáltatások. Olyan típusú alapszolgáltatásokra van szükség, amelyek közösségi alapon nyugszanak. Ezért ezekben a szolgáltatásokban hiányolom a csoportokkal végzett tevékenységet, a közösségi munkát, illetve az új típusú ellátások bevezetésére való törekvést. Szükségesnek tartom a gyerekekkel és családokkal végzett csoportos tevékenységeket nemcsak a szabadidős programok szervezésében és lebonyolításában, hanem a mindennapi gyakorlati munkában is. Ez a csoportokkal és közösségekkel végzett szociális munka módszerének alkalmazását jelenti a segítő tevékenységben. A csoport- és a közösségi munka is feltételezi az igények pontos ismeretét. Napjainkban több felmérés is készül a szociális szolgáltatások iránti igényekről; ezeknek a felméréseknek az eredményeit és tapasztalatait fel lehet használni, de az intézmény maga is végezhet ilyen jellegű információgyűjtést és elemzést.

Gyakran a leterheltségére és az időkorlátokra való hivatkozással kevés vagy semmiféle csoportmunkát/közösségi munkát nem végeznek a szakemberek (*Teleki, 2003: 78–87*). Valóban több felkészülést igényelnek ezek a módszerek, és a végrehajtás sem egyszerű, de ezeket a munkavégzés szervezésével és gyakorlásával meg lehet oldani. Előfordul, hogy a csoportokkal és a közösségekkel végzett tevékenységben eredményesebb egy-egy esetkezelés és problémamegoldás, így hatékonyabb a segítő munkája, ezáltal sikerélményhez jut, szakmailag megerősödik (*Bugarszki, 2003: 84*).

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy módszertanilag a családokkal végzett szociális munka célja a család belső működésének, alkalmazkodó képességének segítése és fejlesztése, vagyis a családokkal végzett segítő tevékenység a család és a környezet kölcsönös viszonyát kezeli. A társadalom tagjai számos szükségletet

fogalmazzák meg, amelyek egyrészt a személyiségfejlődéssel és a szocializációval kapcsolatos természetes igények, másrészt a társadalmi-gazdasági hatások indukálta szociális szükségletek. Ezen új típusú szükségletekre reagálni kell, ezért szükségszerű megújítani és elérhetővé tenni régi és új szolgáltatásokat.

A szakmai munkának a jelentős részét a családgondozás módszerével végzik a segítők. A szakirodalom szerint a családgondozás az egyéni esetkezelés olyan formája, amely egy strukturált, megtervezett tevékenység. Időtartama változó; függ az egyén, a család mobilitásától; a folyamat addig tart, amíg a család képessé nem válik az önálló életvitelre, amíg az alapproblémák meg nem oldódnak. Hangsúlyos a problémamegoldási folyamat tudatos tervezése, valamint az idő strukturálása. A család mellé rendelt családgondozó szakszerű segítségével működőképessé teszi a családot, segít helyreállítani a családi egyensúlyt, elősegíti a társadalmi integrációt (Magyar Családsegítők Országos Kamarája, 1994; Gosztonyi–Pik, 1998). Módszere a tájékoztatás, tanácsadás, konkrét hivatalos ügyek intézésének segítése, a problémamegoldási folyamat megtervezése és vezetése személyes találkozások, beszélgetések és családlátogatások keretében, folyamatos kapcsolattartás a családdal érintkezésbe kerülő intézményekkel. A segítő beavatkozás során a családgondozónak képesnek kell lennie a szakmai szempontok mellett az etikai aspektusok figyelembevételére, a kliensekkel és a kollégákkal való tiszteletteljes és toleráns együttműködésre. Mindezt a tevékenységet pedig rögzíti. A hatályos adminisztrációs követelményeknek eleget tesz.

A családoknak nyújtott segítség, különböző szinteken történhet. A cél minden esetben az, hogy a családok teljesíthessék feladataikat. A problémamegoldást legáltalánosabban érintő szintek:

Biológiai szint → egészségügyi ellátás

Szociális szint → szociálpolitikai juttatások

Mindeddig aránytalanul kevés figyelmet fordítottak a családok pszichológiai szinten történő segítésére, pedig a működési zavarok a család interperszonális-interakciós szintjén jelennek meg. Ennek következményei:

- (1) A jelenlegi intézményrendszer a tünetekre reagál; a „jól fejlett” bajokat az eredeti családi közegből kiemelve, a családi rendszertől elkülönítve kezeli.
- (2) Az egyes családtagokkal foglalkozó intézmények közt sok a párhuzamosság.
- (3) A változásokra jellemző, ha egy intézmény nem elegendő, vagy nem képes a probléma megoldására, akkor létrehozunk egy újat. Természetesen minden létrejövő intézmény dolgozik saját létjogosultságának igazolásán, végül kialakul egy ellátó intézményrendszer, amely legalább annyira „sokproblémás”, mint az ellátandó családok (Charles–Webb, 1996).

A „Családok háza” koncepciójának sarokpontjai ezért az alábbiak:

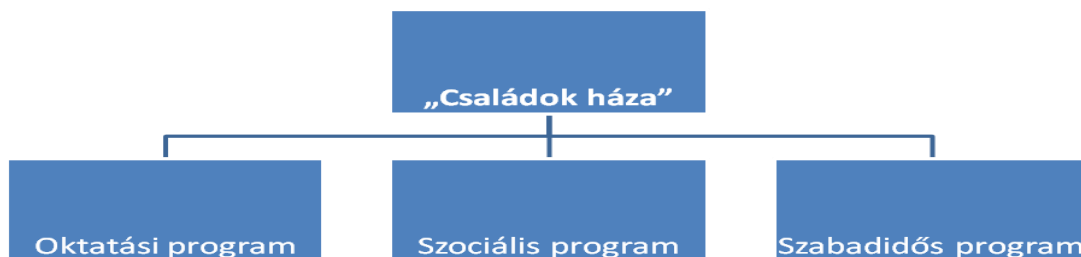
- A programok összekapcsolása – egységes szemlélet kialakítása;
- Rendszeresség, folyamatosság – stabil csoportok kialakítása;
- Képessé tevés – motiváció;

- Hosszú távú célok kitűzése;
- Önállóság, együttműködés és felelősségtudat formálása;
- Rugalmasság, változtatni tudás és következetesség gyakorlása;
- Innováció.

A célok eléréséhez gyermek- és családközpontú, pozitív beállítottságot sugárzó légkör szükséges, melyeket programszervezésekkel, kreatív ötletekkel kell alátámasztani. Szükséges továbbá az egyértelmű, konkrét feladatok meghatározása, amelyet a képességekhez igazított, jó és rugalmas munkamegosztással, továbbá az időkeretek pontos betartásával lehet megvalósítani. A szakmai együttműködésben és kapcsolattartásban meghatározó a kölcsönös tisztelet, a konszenzusra való törekvés. Az elvégzett feladatokat pedig folyamatosan értékelni kell; elengedhetetlen az állandó visszajelzés.

Ehhez szükség van szakmai tartalmi és módszertani fejlesztésre, amely szemléletformálásra és csapatmunkára épül. Természetesen ezt a szakmai koncepciót a hatályos jogi és gazdasági keretek közé kell illeszteni. A fent megfogalmazott gondolatok értelmében a „Családok háza” szakmai programjában a módszertani innováció különös hangsúllyal fogalmazódna meg, hiszen a szolgáltatás működését a szakmai program határozza meg.

Az intézmény szervezeti felépítésének tükröznie kell az ügyfélközpontú értékrendet, amelyet a kollégák szakmai önállósága, az intervenciók technikák magas szintű alkalmazása és felelősségvállalása kell, hogy erősítsen. Az intézmény felépítését az *1. ábra* mutatja, amelyben megfogalmazódik a hármas szakmai egység kialakítása.

1. ábra: Szervezeti felépítés

3. A „Családok háza” tervezett szolgáltatásai

A „Családok háza” három szakmai egységből áll, amelyekben különböző szolgáltatásokat nyújtanak a szakemberek. Az *1. táblázat*ban azokat a szolgáltatásokat gyűjtöttem össze, amelyek a szakmai tapasztalatok alapján szükségesek a gyermekek és a szülők hatékony problémamegoldásához.

1. táblázat: Szolgáltatások a „Családok házában”

Tervezett programelemek		
Oktatási program	Szociális program	Szabadidős program
tanoda	baba-mama klub	tesz-vesz klub
fejlesztés	egyszülős klub	játszóház
korrepetálás	szülő suli	természetjárók köre
felzárkóztatás	csoportfoglalkozások adott problémák kezelésére	tánc, foci és egyéb mozgásformák
tehetséggondozás	közösségfejlesztés	nyári tábor
	otthonteremtés	
egyénre szabott integrált szolgáltatási elemek		
prevenció		
családi életre nevelés		
egészségfejlesztés		
munka alapja: önbizalom, önkontroll, motiváció, empátia, és szociális készségek (D. Goleman, 2008)		
munkamódszer: játék, tréning, tanácsadás, család-gondozás		

A szakmailag körülhatárolt három egységnek megvannak a saját jellemvonásaik: klienskör, problémátípus, szolgáltatási feladat; mégis egy koncepció határozza meg az egységes támogatást és ellátást. Ezáltal megvalósulhat a szükségletekre épülő szolgáltatások kialakítása. A szakmai egységek vezetői és munkatársai a „Családok háza” célkitűzéseinek és koncepciójának megfelelően alakítják és fejlesztik szolgáltatásaikat. Munkájukról rendszeres megbeszélések során adnak tájékoztatást. A rendszeres szakmai stábértekezletek alkalmával lehetőség nyílik az intézmény vezetőjének a kooperáció erősítésére, a visszajelzések megfogalmazására és értékelésre. Fontos, hogy az intézmény vezetője demokratikus, a részvételt támogató vezetési stílussal támogassa kollégáit a feladataik elvégzésében, mindamelllett következetesen ellenőrizze a feladatok megvalósítását. A kontroll-funkció ellátásában meg kell találni a helyes mértéket, hogy a munkatársak bátran vállalják a nehézségek, problémák feltárását. Fontos az intézményen belüli személyes kapcsolatok kialakítása, hiszen a közös norma- és szabályrendszer erre épül; ugyanakkor elengedhetetlen a működési feltételek megteremtésére irányuló vezetői feladatok ellátása is. Ez a két terület két vezetői szerepkört is jelent, amelyek összeegyeztetése a vezetői készségek erőpróbája. Ha a vezető nem távolodik el a napi gyakorlattól, talán ez is könnyebben teljesíthető. A szakmai egységek közötti átjárás valamennyi munkatárs számára biztosított, így garantálja a „Családok háza” az egyénre szabott szolgáltatást.

A mindennapi munkát biztos keretek között kell végezni. Ez nemcsak a szervezeti struktúrát vagy az anyagi erőforrásokat érinti, hanem – a szakmai elvárások pontos ismerete mellett – az intézmény szakmai munkáját és működését érintő döntések meghozatalának folyamatát is.

Korunkban egyre nagyobb szükség van az interprofesszionális együttműködésre. A „Családok háza” kollégái betölthetik a szakmák közötti, illetve az egyes szakterületek képviselői és a kliensek közötti kapcsolatokban a közvetítő szerepét. Így a „Családok háza” – feladatainak elvégzése során – együttműködik a városi intézményekkel, szervezetekkel, különösen a szociális és gyermekvédelmi észlelő- és jelzőrendszer tagjaival, valamint a nevelési-oktatási intézményekkel.

A kliensek többféle módon kerülhetnek kapcsolatba az intézménnyel, de hangsúlyozott az önkéntes együttműködés. Szorgalmazni kell a lakosság tájékoztatását a szolgáltatásokról, az aktuális programokról. Az adott település lakói számára szervezett programokon való megjelenés lehetőség. A média közreműködésével minél szélesebb körben ismertethetjük meg az intézményt.

A deklarált célok megvalósításakor azonban szem előtt kell tartani a gazdasági és költségvetési realitásokat. A tevékenységek forrása a normatíva, a pályázati támogatás, valamint az intézmény saját bevételei. Kulcsszó a célzottság és hatékonyság. Azokhoz juttassuk el a szolgáltatásokat, akiknek szükségük van a segítségnyújtásra, és azt minél eredményesebben tegyünk. A szolgáltatások szükségletkielégítő funkciója a társadalom értékítéletét is tükrözi. A szociális szolgáltatások tipológiáját, szereplőit és működését az állam az 1993. évi III. törvényben deklarálta, illetve az 1997. évi XXXI. törvényben a gyermekek mindenek felett álló biztonságának és jólétük kialakításának rendszerét is meghatározta. A szolgáltatások minősége a társadalom életminőségének javulását eredményezi, a fogyasztói igények kielégítését szolgálja. A kihívást a hatékonyság biztosítása jelenti; az adott szolgáltatással való szükséglet-kielégítés mértéke a hatékonyság. Az eredmények mérhetővé tétele a szociális szférában igazán problematikus. A hatékonyság értékelésekor a mérhető eredményekre (ellátottak száma, esetkezelés típusa stb.) koncentrálunk, miközben figyelmen kívül hagyunk megfoghatatlan, de a gyakorlatban igen meghatározó tényezőket (pl. személyiség, motiváció). A költséghatékonyság-elemzés szempontjai és a szakmai értékek eltérőek. A szociális szakemberek mégis arra törekszenek, hogy az igénybevevők – megelégedésükre – a lehető legjobb minőségű szolgáltatást kapják, de előfordul, hogy a kliensek és a szakma elvárásai nem összeegyeztethetőek, sőt ellentétesek. Érthető, hogy a jelenlegi gyakorlatban a minőségbiztosításnak csak egyes elemeit tudjuk azonosítani (egységes nyilvántartási rendszer, szakképzettségi előírások), más elemeket viszont a helyi sajátosságok alapján fogalmazzunk meg. Ilyen elemek lehetnek a megbízhatóság (tisztelettudóan, gyorsan és pontosan végzett szolgáltatás) vagy a kézzelfogható tényezők (helyiség, felszerelés). A szakmai színvonal kialakításában a fejlesztés állandó kihívás a szakemberek számára.

Zárszó

Hiszem és vallom, hogy a professzionális szociális munka hatékonysága a szakember által összegyűjtött információk felhasználását követő tudatos tervezésben és célirányos tevékenységben rejlik.

A vázolt szolgáltatási modell attól válik igazán működőképesé, eredményeket mutat fel és hatékony, mert szakemberek működtetik. Olyan professzionális segítők, akik birtokában vannak elméleti tudásnak, alkalmazni tudják a módszertani ismereteiket, képesek szintetizálni és megújulni, kreatívak és kitartóak; hozzájáruljanak a változásokra reagáló, koherens, integrált, rugalmas és koordinált szakmai szolgáltatások fejlesztéséhez.

Az Európa Tanács Miniszterek Bizottságának (2002) 8-as ajánlásában – amely a napközbeni gyermekellátásról szól – megfogalmazott alapelvekkel zárom a gondolataimat:

- (1) Elsősorban a család maradjon a felelős a gyermek neveléséért, gondozásáért, fejlődéséért, és közben legyen képes igénybe venni azokat a támogatásokat, amikre szüksége van ahhoz, hogy teljesítse ezeket a kötelességeit;
- (2) Az állam kötelessége pedig, hogy
 - segítse a szülőket és másokat, akik felelősek a gyermekekért, hogy biztosítva legyenek a gyermek fejlődéséhez szükséges feltételek;
 - biztosítsa, hogy a gyermekek ellátásáról és védelméről gondoskodó szolgáltatások megfeleljenek a kompetens hatóságok által kialakított normáknak, különösen a biztonság, az egészség és a megfelelő létszámú és végzettségű dolgozók megléte terén;
 - ösztönözze a megfelelő intézkedések megszületését a gazdasági szektorban, amelyek lehetővé teszik a szülők számára a családi felelősség és a szakmai tevékenység összehangolását.

A gyermekek és a családok jólétéért tehát felelősséggel tartozik minden szakember, különösen azok, akik mindennapi kapcsolatban állnak a gyermekekkel (ideértve az egészségügyi és szociális szakembereket, pedagógusokat, ügyvédeket, bírákat, rendőröket, újságírókat), a felelős magánszemélyek (szülők, nagyszülők) és az üzleti világ. Vagyis a társadalom minden szegmensének mozgósítására és speciális felelősségük tudatosítására szükség van. A jogoktól a feladatok (felelősség) irányába történő elmozdulás azonban nehezen hozható célirányos mozgásba, és csak úgy valósulhat meg, ha közben az emberek moralitásában is elmozdulás következik be. Nem elég csak törvényt alkotni, projekteket írni és elvégezni, képzésben részt venni és gyakorolni a professzionális segítségnyújtást, hanem szükség van a folyamatos megújulásra, az eredmények és nehézségek értékelésére, a szakma, valamint embertársaink iránti elkötelezettségre és alázatra.

JEGYZETEK

- [1] A Család éve 2011; „Családdal a jövőért”; 30 éves a Familiaris Consortio; II. János Pál pápa buzdítása – Az állam és egyház felelősségvállalása a jövő nemzedékéért Nemzetközi Tudományos Konferencia, MKPK, Budapest; „Európa a családokért, a családok Európáért” című nemzetközi konferencia, MTA, Budapest.

[2] Bár 2012 első félévében megjelent az „ÚJ BABY BOOM” – A középosztály gyermekvállalási forradalma címmel a Nemzetgazdasági Minisztérium stratégiai vitaanyaga, de a megvalósításig még számos lépést meg kell tenni.

IRODALOM

Bugarszki Zsolt (2003): A szociális munka új lehetőségei. *Esély*, 2003/1: 67–87.

Charles, Susan – Webb, Adrian (1996): *Szociálpolitika – gazdasági megközelítésben*. A Szociális Szakképzés Könyvtára, Budapest

Goleman, Daniel (2008): *Érzelmi intelligencia*. Háttér Kiadó, Budapest

Gosztonyi Géza – Pik Katalin (1998): *A szociális munka szótára*. Szociális Munkások Magyarországi Egyesülete, Budapest

Kopp Mária: Miért váltak a gender-kutatások központi jelentőségűvé a mai magyar társadalomban? (Távlatok folyóirat / Olvasóterem)
www.tavlatok.hu/net/cikkek.htm [2012. március]

Kopp Mária – Kovács Mariann (szerk.) (2006): *A Magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest

Kopp Mária – Skrabski Árpád (2009): Magyar lelkiállapot az ezredforduló után. *Távlatok*, 86: 32–52.

Tóth Olga – Dupcsik Csaba (2007): Családok és formák – változások az utóbbi ötven évben Magyarországon. *Demográfia*, 50/4. szám

Dr. Teleki Béla (2003): *Kézikönyv a családról*. II. kötet. Korda Kiadó, Budapest

Dr. Teleki Béla (2003): *Szociális munka elmélete*. Korda Kiadó, Budapest